

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1996 metai

VILNIUS **pradai** 1997

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1996

VILNIUS 1996

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1996

VILNIUS 1997

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė komisija

Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:

Kražių 5, 2001 Vilnius

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-776-74-0

© Lietuvos istorijos institutas, 1997

NASTAZIJA KAIRIŪKŠTYTĖ
1956—1959 METŲ REPATRIACIJA
IŠ LIETUVOS SOVIETŲ SOCIALISTINĖS RESPUBLIKOS
Į LENKIJOS LIAUDIES RESPUBLIKĄ

1. Įvadas

Antrasis pasaulinis karas bei su juo susiję įvairūs, ypač valstybinių sienų, pakitimai paliko kai kurių šalių gyventojus už jų valstybių ribų. Taip atsitiko su Lenkijos gyventojais Rytuose, kai 1920—1939 m. Lenkijos okupuoti Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Rytų Lietuvos etninių žemių plotai 1939 m. SSRS buvo perduoti Ukrainos SSR, Baltarusijos SSR ir Lietuvai. Šiose žemėse nuo seno gyveno lenkų, kurių skaičių 1920—1939 m. didino lenkų kolonistai bei lenkų administracijos ir bažnyčios vykdomas vietinių gyventojų nutautinimas. 1939 09 01 lenkų duomenimis, šiose Lenkijos okupuotose žemėse buvo daugiau kaip 13,2 mln. žmonių, iš jų 5,3 mln. lenkų¹. Nelenkų šaltiniai nurodo daug mažesnę lenkų skaičių — 2,3 mln.² 1942 m. vokiečių atlikto gyventojų surašymo žiniomis, Rytų Lietuvoje, tiksliau saktant, buvusioje lenkų okupuotos teritorijos dalyje, buvo užrašyta 570,3 tūkst. žmonių, iš jų 245,3 tūkst. lenkų³.

Pagal SSRS, taip pat Ukrainos SSR, Baltarusijos SSR ir Lietuvos SSR susitarimus su Lenkija, 1944—1947 m. vyko lenkų bei buvusių Lenkijos piliečių žydų repatriacija. Jos metu į Lenkiją atvyko daugiau kaip 1,5 mln. žmonių: 787,8 tūkst. iš Ukrainos SSR, 274,2 tūkst. iš Baltarusijos SSR, 178,0 tūkst. iš Lietuvos SSR⁴.

¹ В. Вьельгорский, Значение польских восточных провинций для польской республики, *Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas* (toliau — LVOA), f. 17541, ap. 1, b. 74, l. 29, 35.

² *Die Völker des Ostraumes*, Berlin, 1942, S. 8.

³ N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojai (1942 m. gegužės 27 d. surašymo duomenimis), *Rytų Lietuva: Istorija, kultūra, kalba*, Vilnius, 1992, p. 117.

⁴ *Polska, 1944—1955*, Warszawa, 1966, s. 172.

Lietuvių duomenimis, repatriavo 171 158 asmenys: 168 822 lenkai, 2284 žydai ir 52 kitų tautybių asmenys⁵. Tačiau pasibaigus repatriacijai SSRS liko nemažai lenkų. Jų neišvykimo priežasčių būta įvairių, dažnai nepriklausiusių nuo pačių lenkų noro. Todėl daugelis lenkų ir toliau ieškojo galimybių išvykti iš SSRS į Lenkijos LR, kurioje gyveno jų šeimos narių bei artimų žmonių. Pastangos baigėsi tuo, kad 1956 m. lenkai, taip pat buvusieji 1920—1939 m. Lenkijos piliečiai žydai galėjo repatriuoti į Lenkijos LR.

1956—1959 m. repatriacija iš Lietuvos SSR į Lenkijos LR iki šiol nėra tyrinėta. Sovietmečiu ši tyrinėjimą trukdė archyvinės medžiagos įslaptinimas. Be to, sovietinė cenzūra neleido skelbti duomenų apie gyventojų judėjimą, nesvarbu, kokia forma šis judėjimas vyktų. Todėl iki šiol spaudoje tėra paskelbta 1957 03 25 SSRS ir Lenkijos vyriausybės susitarimas „Dėl tolesnės lenkų tautybės asmenų repatriacijos terminų ir tvarkos“ bei kai kurių duomenų apie 1956—1959 m. repatriantų pilietybės keitimą⁶.

Lenkų istoriografija gausesnė: L. Kosiński, M. Latuchas ir kiti yra tyrinėję ir rašę apie 1956—1959 m. repatriaciją, tačiau ji nagrinėjama kaip repatriacija iš SSRS apskritai, neišskiriant iš šio proceso Lietuvos SSR⁷.

Medžiagą straipsniui autorė rinko Lietuvos centriniame valstybės, Lietuvos visuomenės organizacijų, Lietuvos ypatingojo, Vidaus reikalų ministerijos Informatikos specfondų poskyrio archyvuose bei šios ministerijos Migracijos departamente. 1944—1947 m. repatriacijos archyviniai dokumentai yra sukaupti ir apima visus su šia repatriacija susijusius klausimus, bet to nėra apie 1956—1959 m. repatriaciją. Išvardintuose archyvuose yra saugomi tik atskiri dokumentai, ir jie neatspindi arba tik fragmentiškai atspindi kai kuriuos repatriacijos klausimus. Be to, rinkti medžiagą Lietuvos VRM archyve trukdė kai kurių bylų apyrašų nebuvimas. Nepataisomą žalą 1956—1959 m. repatriacijos istorijai padarė tai, kad septintojo dešimtmečio viduryje buvo sunaikinta nemaža dalis Lietuvos VRM archyvinių bylų. Be 6,3 tūkst. repatriantų asmens bylų, buvo sunaikinti dar 36 tomiai bylų (neskaičiuojant 1957 m. bylų, nes jų skaičius nenurodytas). Tose bylose buvo sukaupta SSRS VRM ir Lietuvos SSR VRM susirašinėjimo medžiaga⁸.

⁵ Žinios apie išvykusius į Lenkiją piliečius ir jų išvežtą gyvą inventorių, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau — *LCVA*), f. R—141, ap. 6, b. 348, l. 197.

⁶ P. Miškinis, Lietuvos ir Lenkijos santykių raida po II pasaulinio karo, *Lietuvos SSR mokslų akademijos darbai. A serija* (toliau — *MADA*), 1970, t. 1, p. 71, 72.

⁷ L. Kosiński, *Migracja ludności w Polsce w latach 1950—1960*, Warszawa, 1968; M. Latuch, *Repatriacja ludności polskiej 1955—1960*, Warszawa, 1961.

⁸ 1965 08 18 ekspertų komisijos atrinktų bylų sunaikinimo aktas, *Lietuvos vidaus reikalų ministerijos Migracijos departamento einamasis archyvas* (toliau — *MDEA*), be fondo, apyrašo, b. 52407, lapai nenuumeruoti.

Naudodamasi anksčiau išvardintų archyvų medžiaga, autorė siekė atskleisti SSRS ir Lenkijos derybų procesą dėl repatriacijos atnaujinimo, parodyti SSRS ir Lietuvos SSR vidaus reikalų įstaigų veiklą, organizuojant bei vykdant repatriaciją, apibūdinti repatriacijos eigą bei išvykstančius žmones.

2. SSRS ir Lenkijos LR derybos dėl repatriacijos

Nors po Stalino mirties (1953 m.) totalitarinis režimas SSRS sušvelnėjo, bet šios šalies žmonių išvykimas į užsienį, net į socialistines bei liaudies respublikas, prie kurių priklausė ir Lenkija, buvo smarkiai suvaržytas. 1952—1959 metais tik 417 asmenų gavo vizas išvykti iš LSSR į Lenkijos LR⁹, nors pageidavusiųjų išvykti į šią šalį buvo tūkstančiai lenkų, taip pat nemažai žydų. Šių žmonių norus lėmė daugelis priežasčių: vieni siekė gyventi su esančiais Lenkijoje artimaisiais, kitus viliojo laisvesnis, demokratiškesnis šios šalies gyvenimas, palyginus su SSRS, treči, ypač žydai, tikėjosi per Lenkiją išvykti į kitas pasaulio šalis (Izraelį, JAV).

SSRS lenkų pastangos išvykti į Lenkijos LR buvo priežastis Lenkijos LR vyriausybei vesti derybas dėl repatriacijos atnaujinimo. Derybos, matyt, nebuvo lengvos, nes tik 1955 12 15 SSRS MT priėmė slaptą nutarimą „Dėl sovietų piliečių, nepasinaudojusių evakuacijos teise pagal 1945 07 06 sovietų—lenkų susitarimą, išvykimo pastoviai gyventi į Lenkiją tvarkos“¹⁰. Nutarime nurodyta, kad lenkai, norintys repatriuoti į Lenkiją, nuo 1956 01 01 gali paduoti prašymus ir iki 1956 12 31 į ją repatriuoti¹¹. Šio nutarimo priėmimu nesibaigė Lenkijos LR vyriausybės derybos. Lenkija ir toliau siekė išsiderėti kuo palankesnių repatriacijos sąlygų, o ypač ilgesnio jos termino. 1956 11 18 įvyko lenkų repatriacijai reikšmingas SSRS delegacijos, kurioje buvo ne tik SSRS vyriausybės, bet ir SSKP CK atstovų, ir Lenkijos LR vyriausybės delegacijos, taip pat Lenkijos jungtinės darbo partijos CK atstovų pasitarimas. Šios delegacijos pasirašė bendrą pareiškimą. Jame išdėstyti principai, kuriais privalėjo remtis atitinkami SSRS valdžios organai, teikdami pagalbą repatriuojantiems į Lenkiją lenkams, turintiems šeimos narių Lenkijoje bei asmenims, nepasinaudojusiems repatriacijos teise pagal 1945 07 06 sovietų—lenkų susitarimą. Be to, sovietų delegacija pažadėjo lenkams, kad dėl repatriacijos SSRS AT Prezidiumas peržiūrės nuteistųjų lenkų priešlaikinio paleidimo iš įkalinimo vietų klausimą.

⁹ 1959 04 25 Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro A. Gailevičiaus slapta pažyma LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, *LVOA*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 162.

¹⁰ 1963 05 25 aktas, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau — *LVA*), f. K—1, ap. 6, b. 762, l. 2.

¹¹ Ten pat.

mą arba šių asmenų likimą perduos spręsti pačiai lenkų valdžiai. Abiejų šalių delegacijos susitarė artimiausiu metu pasirašyti susitarimą dėl repatriacijos tvarkos ir jos terminų¹².

1957 03 01 SSRS MT išleido slaptą nutarimą „Dėl tolesnės lenkų tautybės asmenų repatriacijos tvarkos ir terminų susitarimo tarp Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos ir Lenkijos Liaudies Respublikos pasirašymo“. Nutarime nurodyta, kad SSRS vyriausybė pritarė Lenkijos LR pasiūlymui pasirašyti šį susitarimą ir įpareigojo SSRS užsienio reikalų ministeriją, kad ši apie tai informuotų Lenkijos LR vyriausybę¹³. Prie minėto SSRS MT nutarimo buvo pridėtas susitarimo projektas. Derybų metu SSRS delegacijai vyriausybė suteikė teisę daryti jame atitinkamų pakeitimų bei papildymų.

Pasirašant susitarimą SSRS delegacijai vadovavo SSRS vidaus reikalų ministras N. Dudorovas. Į ją buvo pakviesti Ukrainos SSR, Baltarusijos SSR ir Lietuvos SSR atstovai, kadangi iš šių respublikų nemažai lenkų, taip pat ir žydų, buvusių iki 1939 09 17 Lenkijos piliečiais, turėjo teisę repatriuoti.

Per derybas, kurios vyko Maskvoje, Lenkijos LR delegacija siekė, kad būtų pratęsti numatyti susitarimo projekte repatriacijos terminai, ir jai pavyko susitariti. Tai rodo 1957 03 20 SSRS MT nutarimas „Dėl 1957 03 01 SSRS Ministrų Tarybos nutarimo dalies pakeitimo¹⁴. Pagal 1957 03 20 nutarimą asmenys prašymus dėl repatriacijos galėjo pateikti ne iki 1957 12 01, kaip buvo numatyta 1957 03 01 SSRS MT nutarime, o iki 1958 10 01, repatriuoti — ne iki 1957 12 31, o iki 1958 12 31. 1958 06 05 SSRS MT dar kartą šiuos terminus pratęsė: prašymų priėmimą — iki 1959 01 01, o repatriaciją — iki 1959 03 31. Tačiau dėl objektyvių priežasčių ne visi repatriantai suspėjo iki 1959 03 31 išvykti į Lenkijos LR. Todėl išimties tvarka jiems išvykti buvo leista iki 1959 09 01. Taigi ir iš Lietuvos SSR išvykstantys į Lenkijos LR galėjo naudotis ilga, daugiau kaip 3,5 metų besitęsiančia, repatriacija.

1957 03 25 delegacijų vadovai pasirašė 17 straipsnių susitarimą, iš kurių trijuose buvo nurodoma, kaip išaiškinti asmenis, turinčius teisę repatriuoti. Pvz., I straipsnis skelbė, kad repatriuoti turi teisę lenkai, iki 1939 09 17 buvę Lenkijos piliečiai bei vaikai iki 16 metų, kurie tuo metu irgi buvo Lenkijos piliečiai, nors jie

¹² *Законодательство ССР и международные отношения по вопросам гражданства: (Сборник)*, Москва, 1964, с. 74.

¹³ 1957 03 01 SSRS Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl tolesnės lenkų tautybės asmenų repatriacijos terminų ir tvarkos susitarimo tarp Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos ir Lenkijos Liaudies Respublikos pasirašymo“, *LCVA*, f. R—754, ap. 14, b. 81, l. 91, 92.

¹⁴ 1957 03 20 SSRS Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl 1957 m. kovo 1 d. SSRS Ministrų Tarybos nutarimo dalies pakeitimo“, ten pat, l. 104.

ir neturi giminių Lenkijoje, bet dėl jų išvykimo tarpininkauja lenkų valdžia. IV straipsnis skelbė, kad gali repatrijuoti neturėję Lenkijos pilietybės nelenkų tautybės asmenys, jeigu jie yra lenko, turinčio teisę repatrijuoti, šeimos nariai ir veda bendrą ūkį. XIV straipsniu suteikta teisė repatrijuoti žydams, buvusiams iki 1939 09 17 Lenkijos piliečiams. Pagal šio susitarimo XV straipsnį iš SSRS į Lenkiją negalėjo išvykti lenkų tautybės asmenys, kurie į SSRS atvyko iš Lenkijos per 1944—1947 metų repatriaciją¹⁵.

3. Pasiruošimas repatriacijai

Pirmajai, t.y. 1944—1947 m. repatriacijai, į Lenkiją vykdyti buvo įkurtos specialios įstaigos. Antrąją repatriaciją praveisti SSRS MT pavedė SSRS vidaus reikalų ministerijai. Pastaroji organizavo ir vykdė šį darbą per jai pavaldžias sąjunginių respublikų bei kitų teritorinių-administracinių Vidaus reikalų ministerijos padalinių įstaigas. Todėl ir Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerija, vykdydama lenkų bei žydų repatriaciją, vadovavosi SSRS vidaus reikalų ministro nurodymais, įsakymais, instrukcijomis ir nuolatos atsiskaitydavo jam už atliktą darbą.

Vidaus reikalų įstaigų darbą vykdant repatriaciją galima suskirstyti į 2 dalis. Pirmoji šio darbo dalis — paruošiamoji, kurią sudarė įvairių dokumentų, reguliuojančių repatriacijos tvarką, rengimas. Antroji — praktinis repatriacijos vykdymas.

Įvairius dokumentus ruošė SSRS vidaus reikalų ministerija. Remdamasis SSRS MT nutarimais, SSRS vidaus reikalų ministras leido įsakymus. Ypač svarbūs repatriacijai buvo 1955 12 24, 1956 07 31 ir 1957 04 15 įsakymai bei prie 1955 12 24 ir 1957 04 15 įsakymų pridėtos instrukcijos. Minėtais dokumentais vidaus reikalų ministras nustatė repatriacijos eigą, repatriantų dokumentų priėmimo, peržiūrėjimo, apiforminimo tvarką, ją atitinkamai keičiant ar papildant.

1955 12 24 N. Dudorovas įsakė rajonų, miestų milicijos skyriams nuo 1956 01 01 pradėti priiminėti iš asmenų prašymus dėl repatriacijos ir ją iki 1956 12 31 įvykdyti. Prie įsakymo esančioje instrukcijoje „Dėl sovietinių piliečių, nepasinaudojusių repatriacijos teise pagal SSRS—Lenkijos susitarimą, išvažiavimo pastoviam gyvenimui į Lenkiją apiforminimo tvarkos“ nurodyta, kad prašymus gali dėl repatriacijos pateikti asmenys nuo 16 metų amžiaus (1957 04 15 instrukcijoje — nuo 18

¹⁵ Susitarimas tarp Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos ir Lenkijos Liaudies Respublikos vyriausybių „Dėl tolesnės lenkų tautybės asmenų repatriacijos terminų ir tvarkos“, *LYA*, f. K—17, ap. 6, b. 762, l. 107, 108, 112.

metų)¹⁶. Be to, norinčių repatrijuoti tėvų vaikai, esantys 14 ir daugiau metų, privalėjo pateikti raštu sutikimą repatrijuoti į Lenkiją. Instrukcijoje išvardinti dokumentai, kuriuos pareiškėjas turėjo pridėti prie prašymo. Taigi asmens noras repatrijuoti turėjo būti įrodomas dokumentais, ar jis tam turi teisę. Pirmosios repatriacijos metu tokios kontrolės norintiems repatrijuoti nebuvo, nes per ją, ypač pirmaisiais metais, norą repatrijuoti galima buvo pareikšti net ir žodžiu, nepateikiant jokių dokumentų.

SSRS vidaus reikalų ministras keitė bei papildė ankstesnius nurodymus, įsakymus dėl repatriacijos terminų, dokumentų apiforminimo tvarkos ir kitais klausimais. Pakeitimų ir papildymų priežastys buvo įvairios. Vienas jų lėmė sovietų—lenkų derybų rezultatai, kitas — praktinis repatriacijos darbas ir jo trūkumai. Ypač daug pakeitimų ir papildymų padaryta 1957 04 15 SSRS vidaus reikalų ministro įsakyme „Dėl tarpininkavimo, peržiūrėjimo, apiforminimo dokumentų tvarkos lenkų tautybės asmenims, repatrijuojantiems iš SSRS į Lenkiją pagal 1957 03 25 susitarimą“. Šiuo įsakymu buvo panaikinti 1955 12 24 ir 1956 07 31 įsakymai. 1957 04 15 vidaus reikalų ministro įsakymas skelbė naujus repatriacijos terminus, nurodytus 1957 03 20 SSRS MT nutarime. Prie įsakymo esanti instrukcija nustatė konkrečius dokumentų pateikimo, peržiūrėjimo, apiforminimo terminus¹⁷, kurių anksčiau nebuvo. Todėl laikas nuo dokumentų pateikimo iki galutinio jų apiforminimo dažnai ilgokai užtrukdavo, dėl to buvo nepatenkintų gyventojų, jie rašė skundus.

1957 04 15 instrukcija nemažai pakeitė bei papildė 1955 12 24 instrukcijos teiginių. Kad repatriacija vyktų greičiau, buvo nustatyti dokumentų tvarkymo konkretūs terminai. Pvz., rajonų, miestų milicijos skyriai iš norinčių repatrijuoti asmenų gautus dokumentus privalėjo peržiūrėti per vieną parą ir išsiųsti juos į atitinkamų milicijos valdybų pasų ir registracijos skyrius. Valstybės saugumo įstaigos per 15 dienų privalėjo patikrinti dokumentus ir su išvadomis išsiųsti įstaigai, atsiuntusiai minėtus dokumentus. Ši instrukcija nustatė, kad leidimai repatrijuojantiems į Lenkiją galioja 3 mėnesius nuo jų išdavimo dienos. Joje buvo nurodyti repatriantų atleidimo iš darbo, jų turto likvidavimo ir kiti klausimai¹⁸.

Lietuvos SSR vidaus reikalų ministras irgi paskelbė keletą dokumentų dėl repatriacijos. Tai įsakymai, nurodymai, susiję daugiausia su repatriacijos darbo trūkumais, jų šalinimu.

¹⁶ „Dėl sovietinių piliečių, nepasinaudojusių repatriacijos teise pagal 1945 07 06 SSRS—Lenkijos susitarimą išvažiavimui pastoviam gyvenimui į Lenkiją, apiforminimo tvarkos“ instrukcijos ištrauka, ten pat, l. 87.

¹⁷ „Dėl tarpininkavimo, peržiūrėjimo ir apiforminimo dokumentų tvarkos lenkų tautybės asmenims, repatrijuojantiems iš SSRS į Lenkiją pagal 1957 03 25 susitarimą“ (instrukcijos ištrauka), ten pat, l. 98.

¹⁸ Ten pat, l. 102, 103, 104.

Praktiškai milicijos pareigūnai priimdavo asmenų prašymus ir kitus dokumentus, reikalingus leidimams, vadinamiesiems paliudijimams, repatriuoti į Lenkiją. Ypatingas dėmesys buvo skiriamas išaiškinti asmenis, norinčius neteisėtai repatriuoti.

4. Priemonės neteisėtai asmenų repatriacijai sutrukdyti

Praejus keliems repatriacijos mėnesiams, paaiškėjo, kad yra asmenų, neteisėtai repatriavusių iš SSRS į Lenkijos LR. Todėl buvo pareikalauta iš besirūpinančių repatriacijos reikalais Vidaus reikalų ministerijos įstaigų atidžiau tikrinti asmenų dokumentus, ypač išduodant leidimus repatriuoti. 1956 07 31 SSRS vidaus reikalų ministras N. Dudorovas slaptu įsakymu nurodė sąjunginių respublikų vidaus reikalų ministrams, kraštų, sričių milicijos valdybų viršininkams asmeniškai kontroliuoti repatriaciją, pagreitinti asmenų dokumentų apiforminimą, kartu vengiant bet kurios šiose darbe sumaištis. Be to, buvo pareikalauta per 3 mėnesius išaiškinti visus sovietinius piliečius, turinčius giminių Lenkijoje¹⁹.

Repatriacija sukėlė naujų rūpesčių ir valstybės saugumo darbuotojams. 1957 05 08 Valstybės saugumo komitetas prie SSRS MT priėmė atitinkamus nurodymus repatriantų klausimais. Pagal juos valstybės saugumo darbuotojai papildomai privalėjo imtis priemonių, kad į Lenkiją neišvyktų asmenys, kurie turi teisę repatriuoti, bet yra antisovietinių pažiūrų. Taigi saugumiečiai kruopščiau ėmėsi tikrinti informaciją apie fiktyvias vedybas, falsifikuotus dokumentus ir pan. Šis tikrinimas tęsdavosi kartais gana ilgai, nes dažnai saugumiečiai nesilaikydavo 1957 04 15 SSRS vidaus reikalų ministro N. Dudorovo instrukcijoje nurodyto 15 dienų tikrinimo termino. Antai 1958 10 08 Lietuvos SSR valstybės saugumo įstaigose dėl repatriacijos į Lenkijos LR buvo 335 žmonių dokumentai, kurių 15 dienų patikrinimo laikas buvo pasibaigęs²⁰. Kartais šie terminų pažeidimai nepriklausydavo nuo valstybės saugumo darbuotojų, ypač tuo atveju, kai asmenų dokumentai su patikrinimo medžiaga būdavo siunčiami į Maskvą atitinkamoms valstybės saugumo įstaigoms, kad šios patvirtintų Lietuvos SSR saugumiečių išvadas.

Lietuvos SSR vidaus reikalų ministras Alfonsas Gailevičius taip pat ėmėsi priemonių dėl neteisėto asmenų repatriavimo išaiškinimo, repatriavimo tvarkos laikymosi sugriežtinimo. 1957 04 02 jis išleido įsakymą dėl komisijos sudarymo dokumentinei revizijai Lietuvos SSR VRM centriniame valstybiniame

¹⁹ 1956 07 31 SSRS vidaus reikalų ministro N. Dudorovo slaptosios įsakymo ištrauka, ten pat, l. 94.

²⁰ 1963 05 25 aktas, ten pat, l. 5.

archyve atlikti. Komisijos tikslas — išaiškinti archyvinių pažymų dėl Lenkijos pilietybės išdavimo pažeidimus²¹. Šis patikrinimas buvo susijęs su baudžiamąja byla, iškelta archyvo darbuotojams už fiktyvių pažymų išdavimą. Per tris savaites komisija patikrino 656 repatriavusių asmenų bylų dokumentus ir rado 408 pažymas, kuriose nurodant Lenkijos pilietybę būta vienokių ar kitokių pažeidimų²².

1957 m. vasarą Lietuvos SSR Aukščiausiąjame Teisme buvo nagrinėjama 4 Centrinio valstybinio archyvo darbuotojų ir 8 žydų baudžiamoji byla. 1957 08 08 kaltinamiesiems paskelbtas teisminis nuosprendis. Teisiamosioms Česlavai Končiūtei ir Valerijai Skunčikaitei, buvusioms šio archyvo saugyklų darbuotojoms, už fiktyvių pažymų apie Lenkijos pilietybę išrašinėimą ir kyšių ėmimą, buvo paskirtos didžiausios bausmės — po 2 m. kalėjimo. Už aplaidumą darbe išduodant pažymas bei už fiktyvių pažymų pasirašinėimą bausmės paskirtos buvusiam archyvo viršininkui Henrikui Deksnui, Socialistinės revoliucijos ir socializmo skyriaus vedėjai Elenai Račelytei. Buvo išaiškinta ir daugiau archyvo darbuotojų, susijusių su fiktyvių pažymų apie Lenkijos pilietybę išdavimu, bet pastariesiems, jau nesant Lietuvos SSR (vieni buvo repatriavę į Lenkijos LR, kiti — išvykę nežinoma kryptimi), baudžiamosios bylos nebuvo iškeltos. Už klastojimą duomenų apie save bei kyšių davimą, norint gauti fiktyvią pažymą apie Lenkijos pilietybę, Lietuvos SSR Aukščiausiąjame Teisme taip pat buvo teisiami žydai: Anna Babus-Korčiatova, Judita Fišer-Joffe, Leja Karklinienė, Pinkus Karklin, Chana Ognec-Zalomanienė, Boris Britanskij, Izrailis Jasvin, Anna Kalner-Pilmaster²³.

Kai kurie Lietuvos SSR gyventojai, ypač žydai, pateikdavo apie Lenkijos pilietybę pažymas, gautas Baltarusijos SSR. Jos dažniausiai būdavo irgi fiktyvios. Dėl to Lietuvos SSR VRM kreipėsi į Baltarusijos SSR vidaus reikalų ministerijos vadovus, jog tokių pažymų nebūtų išdavinėjama. Kad patektų į Lenkijos LR, žmonės naudojo įvairiais būdais. Nors repatrijuojančiųjų dokumentų tikrinimo ir apiforminimo

²¹ 1957 04 02 Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro A. Gailevičiaus įsakymas Nr. 176 „Dėl sudarymo komisijos dokumentinei revizijai atlikti Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos centriniam valstybiniame archyve, *Lietuvos vidaus reikalų ministerijos Informatikos tarnybos specfondų poskyrio archyvas* (toliau — ITSFPA), f. 141, ap. 1, b. 293, l. 87.

²² 1957 04 27 revizijos patikrinimo aktas apie Lenkijos pilietybę įrodančių pažymų, išduodamų Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos centriniam valstybiniame archyve, asmenims, repatrijuojantiems į Lenkijos LR, pagrįstumą, *Lietuvos Aukščiausiojo Teismo archyvas* (toliau — LATA), f. 1, ap. 3, b. 2—56/57, t. 4, l. 10.

²³ 1957 08 08 Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų kolegijos kaltinamoji išvada, ten pat, l. 534.

kontrolė buvo kaskart vis griežtesnė, bet ir vėliau pavykdavo patekti į Lenkiją asmenims, neturintiems teisės repatriuoti. Lietuvis Antanas Suraučius prisimena: „Paleistas iš lagerio Intoje ir ten paliktas „na viečioje pasielienije“, mėginau pasinaudoti antra repatriacija į Lenkiją, kuri tada jau buvo prieangis į laisvąjį pasaulį. Nors mano tėvai, gyvenę okupuotame Vilniaus krašte, iki 1939 m. buvo Lenkijos piliečiai, man, lietuviui, repatriacijos teise pasinaudoti buvo labai sunku. Pagaliau po trejų metų pastangų ir suktų priemonių pasisekė. Lenkijoje atsidūriau 1959 m. vasarą“²⁴.

1956—1959 m. repatriantai nebuvo pamiršti ir praėjus keleriems metams po jų išvykimo į Lenkijos LR — vėlei pradėtos kilnoti jų asmens bylos ir peržiūrinėjami dokumentai. Lietuvos archyvuose nepavyko rasti informacijos, kas paskatino 1963 02 27 Valstybės saugumo komiteto prie Lietuvos SSR MT pirmininką Alfonsą Randaakevičių ir Lietuvos SSR viešosios tvarkos apsaugos ministrą Alfonsą Gailevičių priimti slaptą įsakymą dėl komisijos sudarymo repatriantų bylų dokumentinei revizijai atlikti²⁵.

Ši komisija dirbo keletą mėnesių ir patikrino 17,2 tūkst. bylų. Tikrinimo metu buvo sudaryti vardiniai repatriantų sąrašai, kurių bylose dokumentai rodė, kad šie asmenys repatriavo į Lenkijos LR neteisėtai. Žemiau spausdinamoje 1 lentelėje pateikti tikrintojų rasti pažeidimai.

1 lentelė. Asmens bylų paskirstymas pagal repatriacijos nurodymų pažeidimus²⁶

Bylų skaičius	Pažeidimo pobūdis bei turinys
46	Asmenys, kuriems anksčiau neleista išvykti į Vakarų šalis, daugiausia į Izraelį
29	Kitų tautybių asmenys, neturėję teisės repatriuoti
58	Nėra dokumento apie Lenkijos pilietybę iki 1939 09 17
20	Fiktyvios pažymos apie Lenkijos pilietybę
185	Nenurodyta, koku šaltiniu remiantis išduotos pažymos apie Lenkijos pilietybę
25	Pažymas apie Lenkijos pilietybę išdavė atskiri asmenys (DŽDT VK sekretoriai, notarai ir kt.)
150	Santuokos su lenkais ar žydais, turinčiais teisę repatriuoti, sudarytos prieš pat dokumentų įteikimą repatriuoti
19	SSKP nariai, išvykę į Lenkijos LR, nesant kitų šeimos narių sutikimo dėl repatriacijos
61	Šeimų nariai, išvykę į Lenkijos LR, nesant kitų šeimos narių sutikimo dėl repatriacijos
59	Asmenys, kuriems atimta teisė repatriuoti dėl fiktyvių dokumentų

²⁴ A. Suraučius, Kazio Rakūno likimas, *Lietuvos aidas*, 1996, gruodžio 5, p. 12.

²⁵ 1963 05 25 aktas, *LYA*, f. K—1, ap. 6, b. 762, l. 1.

²⁶ Priimtų leidimų dėl repatriacijos į Lenkiją pagrįstumo patikrinimo medžiaga, ten pat, l. 115—202.

1 lentelėje nurodyta 552 asmenų vardiniai bylų sąrašai, kuriuose rasta vienokių ar kitokių pažeidimų. Kadangi tai buvo daugiausia ne pavienių asmenų, o šeimų bylos, todėl pagal 1963 m. revizijos duomenis galima teigti, kad neteisėtai iš Lietuvos SSR į Lenkijos LR repatriavo apie 0,3—0,5% visų repatriantų.

5. Repatriacijos eiga ir jos ypatybės

1956 m. kovo mėnesį miestų, rajonų milicijos skyriai pradėjo priiminėti Lietuvos SSR gyventojų prašymus dėl repatriacijos. Vilniaus miesto gyventojams buvo suteikta galimybė tokius prašymus su kitais dokumentais pateikti tiesiogiai į Lietuvos SSR VRM Milicijos valdybos Pasų ir registracijos skyrių.

Norinčių repatriuoti į Lenkijos LR asmenų nuolat daugėjo, nors apie šią repatriaciją informacijos viešojo spaudoje nebuvo. Repatriacijos klausimais priimti dokumentai taip pat buvo slapti. Tačiau žmonės apie ją žinojo iš įvairių, daugiausia iš Lenkijos, šaltinių.

Iki 1956 12 01 buvo gauta 5007 asmenų prašymai leisti repatriuoti²⁷. Juos pateikė gyventojai iš 48 Lietuvos SSR rajonų ir miestų. Norinčiųjų repatriuoti pasiskirstymas pagal rajonus ir miestus buvo labai nevienodas. Tai rodo 2 lentelės duomenys.

2 lentelė. Prašytojų dėl repatriacijos į Lenkijos LR pasiskirstymas kai kuriuose miestuose ir rajonuose 1956 m. gruodžio 1 d.²⁸

Eil. Nr.	Miesto, rajono pavadinimas	Prašytojų skaičius
1.	Vilniaus miestas	1939
2.	Vilniaus rajonas	684
3.	Naujosios Vilnios rajonas	505
4.	Šalčininkų rajonas	333
5.	Nemenčinės rajonas	296
6.	Trakų rajonas	230
7.	Pabradės rajonas	178
8.	Dūkšto rajonas	64
9.	Druskininkų miestas	59
10.	Širvintų rajonas	54
11.	Varėnos rajonas	43
12.	Kauno miestas	36

²⁷ 1956 12 01 pažyma apie pateiktus prašymus dėl repatriacijos į Lenkijos LR, *Lietuvos vidaus reikalų ministerijos* MDEA, be fondo ir apyrašo, b. 112, t. 3, l. 1.

²⁸ Ten pat.

Norinčių repatriuoti daugiausia buvo Vilniuje (38%). Ir vėlesniais repatriacijos metais Vilnius išsiskyrė iš kitų regionų ne tik didžiausiu norinčių, bet ir repatriavusių žmonių skaičiumi. 1959 01 01 duomenimis, 11 433 Vilniaus miesto gyventojai buvo gavę leidimus repatriuoti į Lenkiją²⁹.

Dvylikos Lietuvos SSR miestų ir rajonų prašytojai sudarė 88% visų norinčių repatriuoti, kitiems 36 rajonams bei miestams teko tik 12%.

Gausėjant norinčių repatriuoti asmenų, plėtėsi ir vietovių geografija. 1957 m. pavasarį Lietuvos SSR buvo 60 miestų ir rajonų, kuriuose gyveno žmonių, parašiusių prašymus dėl išvykimo į Lenkiją³⁰. Tačiau daugiau kaip trečdalyje rajonų bei miestų norinčių repatriuoti buvo tik po 1—4 žmones; dauguma tokių žmonių telkėsi Vilniuje ir Rytų Lietuvos rajonuose, nes juose gyveno daugiausia lenkų, buvusių iki 1939 09 17 Lenkijos piliečiais.

1956—1959 m. Lietuvos SSR VRM Milicijos valdybos Pasų ir registracijos skyrius gavo 53 291 asmens prašymus repatriuoti į Lenkijos LR³¹; 52 226 asmenų prašymai buvo patenkinti³². Pastarasis skaičius nevysiškai sutampa su kituose dokumentuose pateiktais duomenimis, pagal kuriuos 1956 m. leidimus gavo 5171 asmuo ir 1945 jų nepilnamečiai vaikai. 1957 m. — atitinkamai 15 636 ir 8327, 1958 m. — 10 969 ir 5353, iki 1959 03 01 — 3176 ir 1332³³. Šie skaičiai rodo, kad buvo išduota 34 952 leidimai asmenims, turintiems 16 957 vaikus. Taigi pagal šiuos duomenis teisę repatriuoti turėjo iš viso 51 909 asmenys. 1959 01 01 išduotų asmenims leidimų repatriuoti bei asmenų, kurių dokumentai nebuvo visiškai apiforminti, pasiskirstymo Lietuvos SSR duomenys nurodyti 3 lentelėje.

Ši lentelė atspindi ne tik asmenų, įgijusių teisę repatriuoti skaičių, bet ir dokumentų peržiūrėjimo eigą, kuri lėčiausiai vyko peržiūrint Vilniaus miesto gyventojų dokumentus. Leidimų žmonės laukdavo labai nevienodai. Vieniems šių leidimų tekdavo laukti keletą dienų, kitiems — keletą mėnesių, o tretiems — užsitęsdavo

²⁹ 1959 01 06 pažyma, *LVOA*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 163.

³⁰ 1957 03 14 paaiškinamasis raštas apie SSRS piliečių, nepasinaudojusį 1945 07 06 sovietų—lenkų susitarimu, repatriaciją pastoviam gyvenimui į Lenkijos Liaudies Respubliką, *Lietuvos vidaus reikalų ministerijos ITSFPA*, f. 141, ap. 1, b. 198, l. 47.

³¹ 1960 09 23 visiškai slaptas Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro A. Gailevičiaus paaiškinamasis raštas Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkui M. Šumauskui, *LCVA*, f. R—754, ap. 13, b. 693, l. 1.

³² 1959 04 25 Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro A. Gailevičiaus pažyma LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, *LVOA*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 152.

³³ 1959 04 02 žinios apie asmenis, gavusius leidimus 1956, 1957, 1958 metais ir iki 1959 03 01 repatriuoti iš SSRS į Lenkijos Liaudies Respubliką, taip pat išvykusius į Lenkijos LR, ten pat, l. 165.

3 lentelė. Išduotų leidimų repatriuoti bei jų laukiančių asmenų pasiskirstymas
Lietuvos SSR 1959 01 01³⁴

Eil. Nr.	Vietovės pavadinimas	Išduota leidimų	Asmenys, kurių bylos peržiūrimos
1.	Vilniaus miestas	11 433	1098
2.	Šalčininkų rajonas	3826	137
3.	Vilniaus rajonas	3218	337
4.	Nemenčinės rajonas	2369	77
5.	Naujosios Vilnios rajonas	2210	209
6.	Trakų rajonas	2135	263
7.	Eišiškių rajonas	1761	366
8.	Pabradės rajonas	1349	156
9.	Švenčionių rajonas	716	86
10.	Širvintų rajonas	659	137
11.	Varėnos rajonas	559	55
12.	Dūkšto rajonas	388	16
13.	Švenčionėlių rajonas	259	48
14.	Kauno miestas	285	97
15.	Ignalinos rajonas	199	—
16.	Kiti miestai ir rajonai	410	—
Iš viso:		31 776	3082

metus ir net ilgiau. Tai priklausė, kaip buvo vykdomas asmens, pateikusio prašymą repatriuoti, patikrinimas. Greičiausiai repatriuoti galimybę turėjo ryšium su repatriacija iš įkalinimo vietų paleisti asmenys. 1957 09 03 Lietuvos SSR vidaus reikalų ministras A. Gailevičius Vilniaus, Kauno milicijos valdybų, miestų, rajono milicijos skyrių viršininkams rašė: „Išduotas pažymas, paleidžiant šiuos asmenis iš įkalinimo vietų, skaityti kaip patvirtinančius dokumentus, suteikiančius jiems teisę išvykti (repatriuoti) į Lenkijos Liaudies Respubliką.

Miestų, rajonų milicijos skyrių viršininkams imtis visų priemonių, kad šiems asmenims kreipiantis ir tarpininkaujant nedelsiant būtų apiformintos asmeninės bylos išvykti pagal 1957 metų SSRS vidaus reikalų ministerijos įsakymą Nr. 0272³⁵ (1955 12 24 įsakymas. — *N.K.*).

Buvo žmonių, kurių viltys repatriuoti į Lenkiją neišsipildė. Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos organai neleido išvykti 1337 asmenims, iš jų 957 suaugusiems ir 380 vaikų³⁶. Vieniems šių žmonių leidimų neišdavė dėl reikalingų repatriacijai dokumentų stokos, kitiems, remiantis valstybės saugumo išvadomis ir kt.

³⁴ 1959 01 06 pažyma, ten pat, l. 163.

³⁵ 1959 07 03 Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro A. Gailevičiaus nurodymas Kauno, Vilniaus milicijos valdybų, rajonų, miestų milicijos skyrių viršininkams, *Lietuvos vidaus reikalų ministerijos ITSFPA*, f. 141, ap. 2, b. 301, l. 108.

³⁶ 1960 09 23 paaiškinamasis raštas..., *LCVA*, f. R—754, ap. 13, b. 693, l. 1.

Repatriacija prasidėjo 1956 m. pavasarį. Nepavyko rasti Lietuvos archyvuose duomenų, kada konkrečiai ir iš kur išvyko pirmieji repatriantai. Duomenų nerasta ir apie vėlesnių metų repatriantų išvykimo pasiskirstymą pagal vietą, laiką. Todėl apie repatriacijos eigą tenka spręsti pagal išduotus leidimus, kurie ją atspindi su atitinkamais, tačiau nedideliais nukrypimais, nes gavusių leidimus ir jais nepasinaudojusių asmenų skirtumas buvo nedidelis. Nerepatriavo tik 3513 asmenys (2554 suaugusieji ir 959 vaikai)³⁷, o tai sudarė tik 6,5% visų gavusių leidimus repatriuoti. Be to, repatriacijos metu 89 žmonės, turėję leidimus, mirė.

Per 1956—1959 m. repatriaciją iš Lietuvos SSR į Lenkijos LR išvyko 48 352 žmonės: 32 666 suaugusieji ir 15 686 vaikai³⁸. Daugiausia žmonių, kaip rodo išduotų leidimų skaičius, išvyko 1957 metais.

Šiems repatriantams skirtingai negu 1944—1947 m. nebuvo organizuoti specialūs traukinių ešelonai. Remiantis kai kurių archyvinių dokumentų duomenimis, galima teigti, kad vieni repatriantai į Lenkijos LR iš Lietuvos SSR vyko lėktuvais iš Vilniaus, kiti — traukiniais per Bresto pasienio punktą.

Repatriacijos metu išryškėjo nevienodas lenkų požiūris į repatriaciją. Daugelis lenkų pasisakė už repatriaciją, bet buvo ir tokių, kurie siekė, kad kuo mažiau lenkų repatrijuotų. Tokių Lietuvos SSR lenkų požiūrį formavo Lenkijos ir kitų šalių lenkų skleidžiama propaganda apie būsimą Vilniaus krašto prijungimą prie Lenkijos. Lietuvos SSR valstybės saugumo darbuotojai sekė šį procesą ir fiksovo šio priešinimosi faktus. Štai keletas iš jų: 1957 m. vasario mėnesį Paluknio bažnyčios klebonas Vaclovas Verikas žmonėms kalbėjo, kad ne ilgiau kaip per du metus žemės, kuriose gyvena lenkai, vėl atiteks Lenkijai ir, vadinasi, išvažiuoti visiems lenkams patriotams negalima, nes kilus karui čia bus reikalingi patikimi žmonės. 1958 m. vasarą grįžusi iš Lenkijos LR Šalčininkų gyventoja gydytoja G. Češko nurodė, kad ji į Lenkiją nerepatrijuos, nes ją draugai iš Vilniaus agitavo pasilikti ir remti lenkų tautybės gyventojus. Taip pat ją nerepatrijuoti įkalbinėjo ir kolegos iš Lenkijos. Vilniaus rajono, Geišiškių apylinkės, Žilėnų kaimo gyventojas Matusevičius kalbėjo: „Mes privalome būti čia, kad padėtume lenkų valdžiai išvartyti iš šių rajonų lietuvius ir rusus“³⁹. Ši lenkų agitacija, palyginus su 1944—1947 m. įvykiais, buvo daug silpnesnė. Nepavyko rasti duomenų, o gal jų ir nėra, kiek lenkų, paveikti šios agitacijos, nepasinaudojo galimybe repatrijuoti.

³⁷ Ten pat.

³⁸ Ten pat.

³⁹ Dėl darbo tarp lenkų tautybės gyventojų *LVOA*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 54—55.

Lietuvos SSR saugumiečiai bei milicijos pareigūnai siekė žinoti, kodėl lenkai atsisakė repatriuoti į Lenkiją. Tai rodo 1957 12 23 Lietuvos SSR VRM Milicijos valdybos nurodymas visų Lietuvos SSR miestų, rajonų DŽDT komitetų milicijos įstaigų viršininkams. Jame rašoma, kad kreipiantis dėl pasų ir prirašymo pagal gyvenamąją vietą asmenims, atsisakiusiems repatriacijos į Lenkijos LR, reikalauti iš jų raštu išdėstyti motyvus, dėl kurių jie atsisakė repatriuoti⁴⁰.

5. Trumpas repatriantų į Lenkiją apibūdinimas

Skurdi archyvinė medžiaga neleidžia pateikti plačios informacijos apie repatriantus, nors panaudojant kai kuriuos šalutinius duomenis galima nusakyti vieną ar kitą repatriantams būdingą požymį.

1956—1959 m. į Lenkiją repatriavusieji žmonės pagal amžių pasiskirstė: 32,7 tūkst. buvo vyresni kaip 18 metų ir 15,7 tūkst. vaikai iki 18 metų amžiaus⁴¹. Pastarieji sudarė vieną trečdalį visų repatriantų. Pagal lytį tarp repatriantų (neįskaitant vaikų) daugumą sudarė moterys. Iki 1959 04 25 buvo repatriavę 28,9 tūkst. suaugusių žmonių, iš jų 10 tūkst. vyrų ir 18,9 tūkst. moterų⁴².

Pagal gyvenamąją vietą tarp repatriantų vyravo miestiečiai. Tarp 32,7 tūkst. suaugusiųjų repatriantų buvo 12,9 tūkst. iš kaimo ir 19,8 tūkst. iš miesto⁴³. Pastariesiems priklausė beveik visi žydų tautybės asmenys. Pagal išduotus leidimus daugiausia norinčių repatriuoti gyveno Vilniaus mieste ir Rytų Lietuvos rajonuose, kurie iki 1939 10 10 priklausė Lenkijos valstybei.

Tautiniu požiūriu repatriantų daugumą sudarė lenkai. Jų buvo 27 995⁴⁴ tarp 32,7 tūkst. suaugusiųjų repatriantų, arba 86%. Šis skaičius būtų dar didesnis, jeigu įskaitytume vaikus, t.y. asmenis iki 18 metų amžiaus, nes lenkų šeimos buvo gausesnės už kitų tautybių šeimas. Vardiniuose repatriantų sąrašuose, kuriuos Lietuvos SSR VR ministerija repatriacijos metu nuolat siuntinėdavo į SSRS vidaus reikalų ir užsienio reikalų ministerijas, yra įrašyta nemažai lenkų tautybės repatriantų lietuviškomis pavardėmis, kaip Banelis, Doveika, Duda, Gaižutis, Filipaitis, Juodelė,

⁴⁰ 1957 12 23 Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos Milicijos valdybos viršininko pavaduotojo J. Jurėno raštas visiems Lietuvos SSR miestų, rajonų DŽDT komitetų milicijos įstaigų viršininkams, *Lietuvos vidaus reikalų ministerijos ITSFPFA*, f. 141, ap. 1, b. 301, l. 347.

⁴¹ 1960 09 23 paaiškinamasis raštas..., *LCVA*, f. R—754, ap. 13, b. 693, l. 1.

⁴² 1959 04 25 pažyma..., *LVOA*, f. 16895, b. 344, l. 152.

⁴³ 1960 09 23 paaiškinamasis raštas..., *LCVA*, f. R—754, ap. 13, b. 693, l. 2.

⁴⁴ Ten pat.

Katinas, Kerulis, Morkūnas, Molis, Nevulis, Staniulis, Stundys ir kt.⁴⁵ Daugiausia šios pavardės rašomos be lietuviškų galūnių, o prie jų nelietuviški vardai Jan, Josif, Franc ir t.t. Šiandien sunku pasakyti apie šių žmonių tautybę. Gal iš tikrųjų jie buvo lenkai, praradę savo tėvų bei senelių tautinę prigimtį, bet tarp jų buvo ir tokių, kuriems lenkų tautybė buvo dingstis repatrijuoti.

Tarp repatriantų išsiskyrė žydų tautinė grupė, kurią sudarė 3336 (neįskaitant vaikų) šios tautybės asmenys. Kitų tautybių repatriantai: 518 lietuvių, 422 baltarusiai, 329 rusai ir 66 nenurodytų tautybių asmenys⁴⁶. Mūsų dienomis glaudžius ryšius su Lietuva palaiko 1956—1959 m. repatriantai lietuviai: Antanas Suraučius, dailininkas Stasys Eidrigėvičius ir kt.

Socialinė padėtis repatriantų (be vaikų) buvo tokia: 9,5 tūkst. darbininkų, 9,6 tūkst. kolūkiečių, 3,4 tūkst. tarnautojų, 9,9 tūkst. išlaikytinių ir 0,3 tūkst. pensininkų⁴⁷. Šis pasiskirstymas rodo, kad didžiausią repatriantų dalį sudarė darbingo amžiaus žmonės.

Lietuvos archyvuose mažai rasta medžiagos apie repatriantų išsivežtą bei paliktą turtą. Per 1944—1947 m. repatriaciją buvo galima išsivežti iki 2 t materialinių vertybių, joms išvežti buvo sudarytos palankios sąlygos, kokių nebuvo per 1956—1959 m. repatriaciją. Pagal 1956 03 25 SSRS—Lenkijos susitarimą repatriantai galėjo išsivežti materialinių vertybių, reikalingų jų asmeniniam naudojimui bei darbui. Kokios materialinės vertybės buvo išvežtos, duomenų nerasta.

Asmenys, gavę leidimą repatrijuoti, galėjo išparduoti turimą turtą. Butą, jeigu jis nebuvo privatus, privalėjo perduoti vietinės valdžios įstaigoms. Kai kurie archyviniai dokumentai pateikia duomenų apie paliktą turtą: nuo 1956 08 01 iki 1957 07 01 iš Vilniaus miesto repatriavę į Lenkiją asmenys paliko 1485 butus, iš jų 254 privačius, 61 žinybinį ir 1170 valstybinių. Netrukus šie butai buvo apgyvendinti: į 166 butus atkeltos šeimos iš avarinių namų, 57 — skirti atsargos karininkams, 28 — „Astorijos“ viešbutyje gyvenantiems reemigrantams, 37 — darbo ir karo invalidams, 65 — jauniems specialistams ir t.t.⁴⁸ Iki 1957 05 01 iš Nemenčinės rajono išvyko 628 žmonės, palikę 8 butus ir 89 namus, iš kurių 86 buvo parduoti pavieniams asmenims, 3 — kolūkiams. Taip pat kolūkiams ir so-

⁴⁵ 1956—1959 m. repatriantų vardiniai sąrašai, *Lietuvos vidaus reikalų ministerijos MDEA*, be fondo ir apyrašo, b. 112, t. 2, l. 7—363.

⁴⁶ 1960 09 23 paaiškinamasis raštas..., *LCVA*, f. R—754, ap. 13, b. 693, l. 2.

⁴⁷ Ten pat.

⁴⁸ 1957 06 01 žinios apie butų, paliktų piliečių, išvykusių į Lenkijos LR, paskirstymą Vilniaus mieste, *LCVA*, f. R—754, ap. 4, b. 2760, l. 95.

vietiniams ūkiams šio rajono išvykstantieji pardavė 110 gyvulių⁴⁹. Šie pavyzdžiai tėra tik nedidelė repatriantų palikto turto dalis.

Svarbus repatriantams buvo pilietybės klausimas. Jie iki išvykimo buvo SSRS piliečiai. Per 1956—1959 m. repatriaciją, palyginus su 1944—1947 m. repatriacija, pilietybės pakeitimas buvo supaprastintas. Pagal 1957 03 25 SSRS—Lenkijos susitarimą repatrijuojantys lenkų tautybės asmenys nuo išvykimo momento iš SSRS buvo pripažįstami netekę SSRS pilietybės ir tapę Lenkijos piliečiais. Taigi susitarimas buvo laikomas kaip optacija. Kitokia pilietybės pakeitimo tvarka buvo nelenkų tautybės asmenims. Susitarimas skelbė, kad jie pagal savo norą galėjo išsaugoti SSRS pilietybę ar priimti Lenkijos pilietybę. Apie tai privalėjo pareikšti dokumentuose dėl repatriacijos. Nuo šių dokumentų pateikimo jų pilietybės klausimas buvo sprendžiamas taip, kaip ir lenkų tautybės asmenų, t.y. nuo išvykimo iš SSRS momento jie tapo Lenkijos piliečiais⁵⁰. 244 asmenys, repatriavę į Lenkiją, pasiliko SSRS pilietybę⁵¹.

Dalis repatriantų Lenkijos LR nerado to, ko tikėjosi. Dėl to daugėjo jų prašymų leisti grįžti į SSRS. Norėdama spręsti šių žmonių grįžimo klausimą, 1959 11 12 SSRS MT priėmė nutarimą „Dėl asmenų, repatriavusiųjų iš SSRS į Lenkiją pagal 1957 m. kovo 25 d. sovietų—lenkų susitarimą, prašymų leisti sugrįžti į Sovietų Sąjungą“⁵². Nutarime buvo išvardintas rusų, ukrainiečių, baltarusių tautybės asmenų grįžimas, išdėstyta grįžimo tvarka. Be to, nurodyta, kad žmonių grįžimas neturi būti gausus, ypač ribota leisti grįžti asmenims, neturintiems SSRS giminių, taip pat nedarbingiems, senyvo amžiaus arba ligotiems žmonėms⁵³.

Šiuo nutarimu pasinaudojo ir lietuvių bei lenkų tautybės asmenys ir iš Lenkijos LR sugrįžo į Lietuvos SSR. Tačiau 1955—1961 m. iš Lenkijos į Lietuvos SSR grįžo tik 28 įvairių tautybių asmenys⁵⁴. Tokį nedidelį jų skaičių lėmė grįžimo suvaržymai.

Per 1956—1959 m. repatriaciją į Lenkijos LR išvyko nemažai lenkų iš Rytų Lietuvos, o ypač Vilniaus miesto. Tačiau minėtoje Lietuvos dalyje lenkų skaičius nedaug tepakito, nes repatriacijos metu į Vilnių ir kaimyninius rajonus atvyko daug lenkų iš SSRS, ypač Baltarusijos SSR. 1959 m. gyventojų surašymo duomenimis,

⁴⁹ 1957 03 20 žinios apie piliečių, išvykusių į Lenkijos Liaudies Respubliką, parduotą turtą ir paliktus butus, ten pat, b. 2757, l. 356.

⁵⁰ P. Miškinis, min. veik., p. 72.

⁵¹ 1960 09 23 paaiškinamasis raštas..., *LCVA*, f. R—754, ap. 13, b. 693, l. 2.

⁵² 1959 11 12 SSRS Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl asmenų, repatriavusiųjų iš SSRS į Lenkiją pagal 1957 m. kovo 25 d. sovietų—lenkų susitarimą, prašymų leisti sugrįžti į SSRS“, ten pat, ap. 14, b. 94, l. 61—62.

⁵³ Ten pat.

⁵⁴ Pažyma apie grįžusius iš užsienio 1955—1961 metais piliečius, ten pat, ap. 4, b. 5349, l. 10.

Vilniaus mieste buvo 47,2 tūkst., o Eišiškių, Nemenčinės, Šalčininkų, Vilniaus rajonuose — 113,4 tūkst. lenkų⁵⁵. Jie sudarė 70% visų Lietuvos SSR lenkų.

Išvados

Gyvenančių Sovietų Sąjungoje lenkų bei žydų, buvusių iki 1939 m. rugsėjo 17 d. Lenkijos piliečiais, siekimas išvykti iš SSRS į Lenkijos LR skatino pastarosios vyriausybę pradėti derybas dėl repatriacijos atnaujinimo.

Derybos dėl repatriacijos tarp SSRS ir Lenkijos LR vyko keletą metų, o 1957 03 25 buvo pasirašytas šių valstybių susitarimas „Dėl tolesnės lenkų tautybės asmenų repatriacijos terminų ir tvarkos“. Šiuo susitarimu derybos nesibaigė, nes Lenkijos LR vyriausybė repatriacijos metu derėjosi su SSRS dėl palankesnių repatriacijos sąlygų, jos terminų pratęsimo ir kitais klausimais.

Skirtingai nuo penktojo dešimtmečio repatriacijos, 1956—1959 m. repatriaciją vykdė ne specialiai sukurtos įstaigos, o SSRS vidaus reikalų ministerija. 1956—1959 m. repatriacija nebuvo vieša. Apie ją nebuvo rašoma spaudoje, o dėl repatriacijos priimti dokumentai daugiausia buvo slapti.

Lenkų ir kitų asmenų repatriacija iš Lietuvos SSR į Lenkijos LR buvo visos SSRS lenkų repatriacijos sudėtinė dalis.

SSRS vidaus reikalų ministerija ir jai pavaldžios administracinės-teritorinės įstaigos atliko paruošiamąjį darbą: buvo parengta įvairių dokumentų, reguliuojančių repatriacijos tvarką, terminus ir kitus klausimus.

Vidaus reikalų, taip pat valstybės saugumo įstaigų pareigūnai siekė išaiškinti asmenis, ketinusius neteisėtai repatriuoti į Lenkiją. Buvo nubausta asmenų, išdavusių fiktyvių pažymų apie Lenkijos pilietybę bei pateikusių neteisingų duomenų apie save. Net 1963 m. buvo tikrinamos repatriantų bylos, tiriant jų repatriacijos teisėtumą.

1956—1959 m. iš SSRS į Lenkiją repatriavo daugiau kaip 250 tūkst. žmonių, iš jų 48,3 tūkst. iš Lietuvos SSR. Didumą repatriantų (86%) iš Lietuvos SSR sudarė lenkų tautybės asmenys, daugiausia iš Vilniaus miesto ir gretimų vietovių, tiksliau sakant, teritorijos, kuri 1920—1939 m. buvo Lenkijos okupuota. Tačiau lenkų išvykimas tik nežymiai sumažino lenkų skaičių šiose vietovėse, nes repatriacijos metu vyko ir aktyvi lenkų imigracija iš SSRS, ypač iš Baltarusijos SSR.

⁵⁵ 1959 metų visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai), *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года (города и районы Литовской ССР)*. Вильнюс, 1962, с. 102, 104, 106.

Summary

NASTAZIJA KAIRIŪKŠTYTĖ

REPATRIATION OF THE RESIDENTS OF LITHUANIAN SSR INTO THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC IN 1956—1959

World War II changed the state border of Poland. It lost almost all ethnical Ukrainian, Byelorussian and Lithuanian lands that were occupied by it in 1920—1939. Over 13,2 mln. people resided in the mentioned lands in 1939. One quarter of them were represented by Poles or locals who adopted Polish nationality. During the repatriation of 1944—1947 over 1,2 mln. of Poles and people of other nationalities left these lands for Poland. However, due to different reasons many persons of Polish nationality did not take the opportunity of repatriation. After the repatriation the chances to go to Poland were considerably reduced. The wish of Polish to leave the USSR for Poland encouraged the latter to negotiate about the renovation of repatriation.

The negotiations between the USSR and Poland ended in an agreement enabling Poles to repatriate to Poland since 1956. The agreement between the governments of the USSR and Polish People's Republic was concluded in Mart 25, 1957. It contained the terms and order of further repatriation of Polish. In conformity with the mentioned agreement the right to repatriate was of ferred not only to Polish citizens till September 17, 1939 but also to the members of their families, irrespective of their nationality, and Jews who were citizens of Poland till September 17, 1939.

The dead line of repatriation was repeatedly extended, and this process lasted till September of 1959.

The Ministry of Internal Affairs of the USSR was in charge of repatriation. Following the decision, orders and instructions passed by the minister of internal affairs of the USSR the Ministry of Internal Affairs of the Lithuanian SSR also drew up the documents for those who repatriated to Poland.

In 1956—1959 about 48,4 thous. people repatriated from the Lithuanian SSR to Poland including 32,7 thous. adults and 15,7 thous. children aged under eighteen. The nationality of the adult persons was the following: 28,0 thous. Poles, 3,3 thous. Jews, 0,5 thous. Lithuanians, 0,4 thous. Byelorussians, etc. The main part of repatriated people (over two quarters) was represented by the residents from Vilnius city, Vilnius, Šalčininkai, Naujoji Vilnia, Nemenčinė, Eišiškės, Pabradė, Trakai districts.

The law was violated not once in the course of repatriation: excession of time limits in drawing up documents, insufficient inspection of documents, etc. For this reason many persons, mostly Jewish, repatriated to the Polish People's Republic illegally. The number of such persons is unknown, but it could approximately be 0,5% from the total number of repatriates.